

Ewa Maj

NIEPOŚLUSZEŃSTWO OBYWATELSKIE W STRATEGII POLITYCZNEJ NARODOWEJ DEMOKRACJI 1893–1939

Nieposłuszeństwo obywatelskie bywa sposobem wyrażania opinii o prawach państwowych, o kierunku pracy ośrodka rządowego, ale też o stosowanych narzędziach oddziaływania politycznego. Ma już sporą tradycję, która sięga do doświadczeń wywodzących się z dziejów powszechnych. W znaczeniu wąskim nieposłuszeństwo obywatelskie może oznaczać odmowę wypełnienia konkretnego obowiązku obywatelskiego, szczególnie płacenia podatków, przez część bądź całość danej społeczności. W znaczeniu szerszym dotyczy różnych akcji zaplanowanych jako pokojowe protesty (Quill 2009: 10–17; Szutta 2011: 42–79). Najczęściej jest łączone z taktyką biernego oporu, polegającego na unikaniu przemocy fizycznej oraz na wywieraniu nacisku moralnego. W literaturze naukowej identyfikuje się je z działalnością przywódców politycznych takich jak Mohandas Gandhi czy Martin Luther King, którzy byli inspiratorami i uczestnikami wydarzeń, jakie miały miejsce podczas pokojowego usuwania brytyjskiego reżimu kolonialnego w Indiach (Gandhi) oraz w czasie stosowania nieposłuszeństwa obywatelskiego przy pokonywaniu polityki segregacji rasowej (King) w Stanach Zjednoczonych Ameryki (Ash, Roberts 2011: 30–57; Marshall 2005: 31). Zwolennicy tej formy ekspresji politycznej korzystali z dostępnych, legalnych kanałów oddziaływania na otoczenie (Kaczmarek 2010: 56–68). Na ogół pozyskiwali media masowe w celu poruszenia opinii publicznej.

Nadmienione przypadki stosowania technik i narzędzi nieposłuszeństwa obywatelskiego były spektakularne, ale nie wyczerpywały listy miejsc, osób i wydarzeń z nim związanych. Nieposłuszeństwo obywatelskie występowało tam, gdzie uwidaczniał się niedostatek prawno-politycznych mechanizmów gwarantowania praw mniejszości

wobec rządzącej większości. Pojawiało się także w czynnościach opozycji politycznej, pozbawionej skuteczniejszych form wpływu na ośrodek decyzji państwowej. Musiało zatem znaleźć się w arsenale działań masowych ruchów i ugrupowań politycznych ukształtowanych na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX w. Warunki niewoli politycznej, w tym ograniczenia wolności stowarzyszania się, słowa i druku, obecność cenzury, wreszcie szykany i represje spadające na uczestników prac niepodległościowych sprzyjały wyborowi jednej z dwóch odmiennych dróg funkcjonowania w polityce: głębokiej konspiracji lub korzystania z praw przysługujących Polakom w poszczególnych dzielnicach kraju pod zaborami. Wybór pierwszej z wymienionych dróg przynależał obozowi niepodległościowemu skupionemu wokół Józefa Piłsudskiego. Wybór drugiego wariantu dotyczył głównie, choć niewyłącznie, działalności ruchu politycznego o obliczu narodowym, związanego z Romanem Dmowskim. W odniesieniu do warunków polskich wypada zauważyć, że nieposłuszeństwo obywatelskie w znacznym stopniu polegało na (1) korzystaniu z legalnych form aktywności politycznej, (2) demonstrowaniu poglądów niezależnych i odrębnych od oficjalnego programu rządowego, (3) powoływaniu do życia instytucji apolitycznych o doniosłości politycznej, (4) kreowaniu bądź pozyskiwaniu autorytetów moralnych.

Początki Narodowej Demokracji łączyły się z powstaniem w 1893 r. Ligi Narodowej, kierowanej przez Dmowskiego (Wapiński 1980: 62–102). Była formacją polityczną, w skład której wchodziły partie polityczne: Stronnictwo Demokratyczno-Narodowe (1897–1919), Związek Ludowo-Narodowy (1919–1928), Stronnictwo Narodowe (1928–1939). Miała też do dyspozycji ugrupowanie ponadpartyjne w postaci Obozu Wielkiej Polski (1926–1933) oraz ugrupowanie dla młodych wyznawców programu narodowego – Związek Akademicki Młodzież Wszechpolska (1922–1939). W skład ND ponadto wchodziły liczne organizacje afiliowane o charakterze społecznym, kulturalnym, gospodarczym, zawodowym, kombatanckim, kobiecym (Terej 1979: 352–354; Wapiński 1985: 145–163). W ciągu kilkudziesięciu lat funkcjonowania wypracowała strategię polityczną modyfikowaną wraz z ewolucją systemu politycznego w Polsce. Znalazły się w niej zadania dotyczące poszerzania znaczenia i wpływu ideologii narodowej, pozyskiwania sojuszników politycznych, osiągnięcia zwycięstwa wyborczego, wprowadzenia w Polsce ustroju gwarantującego prawa narodu jako suwerena państwa.

ND opowiadała się za legalizmem poczynań politycznych. Jej początki organizacyjne sięgały ostatniej dekady XIX stulecia, a więc ist-

nienia warunków politycznych, które – jak wspomniano – nie sprzyjały rozwojowi form działalności zgodnych z prawem. Okoliczności życia społeczeństwa polskiego pod zaborami raczej skłaniały w stronę podejmowania czynności nielegalnych, a nawet zmuszały do budowania struktur konspiracyjnych, stanowiących niekiedy namiastkę życia w suwerennym państwie. Istniały zatem nielegalne partie polityczne, była zakazana literatura i prasa, funkcjonowało niedozwolone szkolnictwo polskie. Na tym tle działania ND odbiegały od standardowych form ekspresji politycznej. Formacja narodowa głosiła program świadomej rezygnacji ze stosowania przemocy w postaci działalności zbrojnej, objawiała niechęć do insurekcyjnych technik walki politycznej, przesuując w czasie decyzję o wybuchu powstania narodowego i warunkując ją wieloma czynnikami, jak korzystna konstelacja stosunków międzynarodowych czy sprawna organizacja powstańczych struktur politycznych i wojskowych. Narodowi demokraci chętnie korzystali z oddziaływania autorytetów społecznych: szkoły, prasy, Kościoła, czy autorytetów moralnych, np. znanych artystów, naukowców, pisarzy. Umiejętnie spożytkowali popularność Józefa Hallera, Ignacego Paderewskiego, Władysława Reymonta. Dzięki ich wsparciu pokazywali społeczeństwu sposoby omijania prawa albo umiejętnego korzystania z uprawnień narodu żyjącego w warunkach zniewolenia politycznego. Przykładem było odsłonięcie 15 lipca 1910 r. w Krakowie pomnika Grunwaldzkiego dedykowanego „Prajcom na chwałę – braciom na otuchę”. Fundatorem był Paderewski.

W literaturze przedmiotu można zapoznać się z bogatym zestawem form oporu bez przemocy (Sharp 1985: 22–58). Znaleźć w niej można zestaw narzędzi stosowanych przez pojedynczą jednostkę ludzką w sytuacji „nieposłuszeństwa typu prywatnego” (Rutkowski 2011: 57–58). Podobnego zestawu używali narodowi demokraci, niezależnie od wykorzystywania sposobów masowego pokojowego przeciwstawiania się przemocy politycznej stosowanej przez zaborców Polski (Sadzewicz 1908: 477). W ich poczynaniach można było odnaleźć przejawy nieposłuszeństwa w postaci odmowy objęcia oferowanego stanowiska państwowego albo zwrotu odznaczeń uprzednio przyjętych za określone zasługi w służbie publicznej. Najbardziej spektakularny przykład stanowiła postawa znanego polityka ND w zaborze austriackim Leonarda Tarnawskiego, który w roku 1908 odmówił przyjęcia orderu Żelaznej Korony nadanego mu przez rząd Austro-Węgier, „zaznaczając z brawurą, iż w Rzeczypospolitej Polskiej zagranicznych orderów przyjmować nie wolno [...]”. Dał do zrozumienia, że od zaborcy

žadnych dekoracji nie przyjmie” (Grodecki 1930: 5). Równie sugestywna była decyzja Stanisława Głabińskiego, który od stycznia 1911 r. piastował stanowisko ministra kolei w gabinecie premiera Reinharda Bieniertha. Zrezygnował z funkcji w proteście przeciw podpisaniu przez Austro-Węgry traktatu w Brześciu w roku 1918. Po latach wspominał: „Wiecie, że ekscelencją już nie jestem, zrzekłem się tego zaszczytu i po pokoju brzeskim rzuciłem do stóp cesarza Karola ordery i zrzekłem się pensji ekscelencji” (*Przemówienie...* 1921: 54). Ta forma nieposłuszeństwa była identyfikowana z postawą niezłomnego patrioty, który w imię obrony interesów narodu zrezygnował z państwowych zaszczytów i godności, ponosząc ofiarę z własnej kariery politycznej oraz wynikających z niej korzyści duchowych i materialnych.

Jednostkowe akty nieposłuszeństwa nie były jedynymi przejawami stosowania środków pokojowego demonstrowania odmowy współpracy i poparcia rządów zaborczych. Od początku swojego istnienia ND ustaliła zasady, w których potępiono polityczny lojalizm wobec zaborców, aktywizowano społeczeństwo polskie w zbiorowych manifestacjach ulicznych, zachęcano do zachowania niezależności myślenia i działania politycznego, do tępienia zewnętrznych form rusyfikacji czy germanizacji, do niszczenia materialnych zasobów państw zaborczych, do karania zdrajców i gorliwych agentów władzy. Dużą część uwagi narodowych demokratów skupiała sprawa porządkowania zagadnień oświatowo-wychowawczych z wykorzystaniem dostępnych środków edukowania narodu polskiego (Dmowski 1900: 3–17). Członkowie ND aktywnie włączyli się w prace wychowawczo-oświatowe organizowane przez Polską Macierz Szkolną. Część narodowców, jak Lucjan Zarzecki, znalazła się w składzie ścisłego kierownictwa PMS, zdobywając wpływ na kształt i kierunek zmian w szkolnictwie na ziemiach polskich. W ruchu oświatowym w zaborze rosyjskim oraz w Galicji pojawili się też inni specjaliści, jak Jan Kornecki czy Jan Zamorski, którzy zdobywali doświadczenie w procesie budowania struktury szkolnictwa polskiego, opracowania programów oświatowych, przygotowania metodologii pracy nauczycieli (Kornecki 1909: 22–39; Zarzecki 1919: 7–11). Troszczyli się o rozwój szkół ludowych, o zakładanie i utrzymanie wiejskich bibliotek i czytelni. W szeregach ND formułowane były główne zasady wychowania narodowego.

Narodowcy korzystali z możliwości oddziaływania politycznego poprzez prasę. Formacja narodowa stworzyła własny system prasowy, który był finansowany z funduszy Skarbu Narodowego. Posiłowano się też funduszami pochodzącymi z darowizn prywatnych bądź przeje-

mowano periodyki zakupione przez konkretne osoby, jak Maurycy Zamoyski. Stosunkowo szybko powołała organy prasowe we wszystkich dzielnicach kraju, a także w skupiskach polonijnych w Europie oraz w Ameryce Północnej. Kolportaż prasy i innych druków narodowo-demokratycznych odbywał się systematycznie. Do chwili odzyskania przez Polskę niepodległości narodowcy stworzyli własny prężny i wpływowy rynek prasowy, zapewniający możliwość informowania i perswadowania w duchu narodowym, mimo ograniczeń cenzorskich narzuconych przez państwa zaborcze. Mieli ponadto własne lub pozyskane organizacje pomocnicze przyczyniające się do wytwarzania form legalnej pracy narodowej, której produkt finalny w postaci ukształtowania i utrzymania światłego, świadomego swoich praw Polaka był wymierzony w interesy zaborców. Skorzystali z kryzysu wewnętrznego w Rosji w następstwie przegranej wojny z Japonią oraz rewolucji z lat 1905–1907 i przygotowali program autonomii Polski w ramach Cesarstwa Rosyjskiego. Prowadzili legalną walkę polityczną na forum Dumy Państwowej, upowszechniając informacje o przebiegu pracy narodowej i kładąc nacisk na ukazanie czynności chroniących interesy Polaków.

Doświadczenia uzyskane w czasie zaborów zostały wykorzystane podczas utrwalania się rządów pomajowych w kolejnych latach po zamachu majowym w 1926 r., gdy po raz drugi w strategii politycznej ND wystąpił motyw obywatelskiego nieposłuszeństwa. Narodowi demokraci stosowali wówczas taktykę włączania i wykluczania uczestnictwa w życiu politycznym państwa. Taktyka włączania dotyczyła sytuacji, w których popierali działania konkurentów politycznych służące poprawie stanu państwa. Najlepszym przykładem było poparcie nowelizacji ustawy zasadniczej w sierpniu 1926 r. Wykluczanie uczestnictwa natomiast stanowiło skutek powstania grup obywateli „niezaangażowanych i oderwanych”, krytycznych wobec systemu politycznego (Norris 1999: 20–68; Rose 2006: 7–17). W warunkach ograniczania możliwości poczynań opozycji politycznej wobec obozu rządowego pojawiały się oznaki poczucia anomii (Miluska 2008: 69). W szeregach ND widoczne były skutki dostrzeżanego upadku tradycyjnych norm prawno-politycznych, które uprzednio regulowały relacje między państwem i obywatelami. Tym wyraziściej zaczęto odwoływać się do doświadczeń z czasów zaborów. Ocena standardów życia politycznego dokonywana na bieżąco przez kierownictwo ND skłaniała do przywracania dawnych, pochodzących sprzed 1918 r., zasad działania legalnego, ale dysfunkcyjnego wobec reżimu obozu sanacji politycznej. Narodowcy intensyfikowali prace apolitycznych organizacji, które będąc

„strukturami pośrednimi”, stawały się ośrodkami praktykowania obywatelskości.

Po wielu latach powracała kwestia kształtowania szkolnictwa polskiego o profilu niezgodnym z wolą rządzących, budowania programów oświatowych, powoływania do życia placówek wychowawczych w duchu edukowania narodowego. W czynnościach komunikacyjnych pojęcia „wychowanie narodowe” zaczęto używać zamiennie z terminem „wychowanie obywatelskie” (Zamorski 1927: 421–423). Zachęcano do kształtowania więzi nauczyciela z uczniem na bazie wspólnoty narodowej, a także do korzystania z polskiej tradycji historycznej oraz z narodowego dorobku w dziedzinie sztuki i kultury. Ponownie zwracana była uwaga na formę niezgody na narzucone przez ośrodki państwowe programy nauczania oraz strukturę szkolną. Domagano się utrzymania autonomii uczelni wyższych. Stałej dezaprobachie podlegały działania cenzury prewencyjnej w publikacjach książkowych i w wydawnictwach periodycznych.

Ograniczenia praw politycznych, w tym możliwości prowadzenia pracy opozycyjnej, sprzyjały posługiwaniu się symbolicznymi elementami oddziaływań politycznych. Wśród istotnych znaków było wyrażanie stosunku do oficjalnych uroczystości państwowych (*Pod batutą* 1927: 3). Kierownictwo ND odmawiało udziału w prosanacyjnych uroczystościach zwanych „galówkami” (*Echa galówki...* 1930: 5). Dystansowano się od rządowych obchodów rocznicy 11 listopada, krytykując wybór daty na Święto Niepodległości oraz deprecjonując obiekt czczenia w osobie Piłsudskiego i jego zwolenników. W okresie okołorocznym pojawiała się spora liczba publikacji poświęconych przypomnieniu zasług Dmowskiego i narodowych demokratów w dochodzeniu do niepodległości i w budowie państwa opartego na zasadach narodowych (*Dwa...* 1928: 3–7; Rembieliński 1929: 3–16; *Za co...* 1930: 1). Równie symboliczny charakter miała walka o utrzymanie w przestrzeni politycznej emblematów organizacyjnych. Mimo że niezgodne z obowiązującymi przepisami prawa było noszenie w miejscach publicznych składników garderoby (umundurowania organizacyjnego) czy znaków partyjnych (Mieczyka Chrobrego), narodowcy czynili z nich znak sprzeciwu politycznego.

W latach trzydziestych XX w. członkowie ND dość sprawnie posłużyli się metodą bojkotu. Swoją odrębność ideowo-polityczną zaznaczyli w co najmniej w trzech jego typach, stosując bojkot: (1) moralny w postaci odmowy udziału w oficjalnych imprezach politycznych pod patronatem dygnitarzy sanacyjnych, (2) ekonomiczny o podłożu anty-

semickim, (3) wyborczy wymierzony bezpośrednio w sfery rządowe. Bojkot moralny polegał na rezygnacji z uczestnictwa w spotkaniach z udziałem prezydenta RP, premiera czy poszczególnych ministrów. Istotą bojkotu ekonomicznego była izolacja podmiotów gospodarczych podejmujących współpracę z kontrahentami żydowskimi. W dużej mierze ten typ bojkotu zawierał moralne potępienie osób i działań, które utrwały obecność Żydów w ekonomicznej administracji publicznej i prywatnej na terenie Polski. Próbowano dezawuować polsko-żydowskie kontakty handlowe. Na łamach prasy ND pojawiały się artykuły, komentarze, notatki zawierające informacje o Polakach prowadzących interesy materialne z Żydami (*Czy ślepi...* 1935: 3). Wymowny charakter miał bojkot wyborów parlamentarnych w roku 1935. Powtórzony trzy lata później, stanowił protest przeciw ordynacji wyborczej ze względu na jej niedemokratyczny charakter. Odmowa udziału w akcji wyborczym, przybierająca postać rezygnacji z czynnego i biernego prawa wyborczego, była wyrazista i dostrzeżona przez obóz rządowy. W 1939 r., oceniając efekty taktyki bojkotowej, Głębiński z satysfakcją odnotował dowody bezsiły sfer sanacyjnych, które musiały uciekać się do nadzwyczajnych środków oddziaływania na opozycję oraz do stosowania represji wobec zwolenników form biernego oporu. Stwierdził, że „w nowych wyborach w 1938 roku wynaleziono nowy fortel na opornych wyborców. Zakazano wszelkiej propagandy za biernością przy wyborach, zagrożono dotkliwymi karami wstrzymanie się od wyborów, a ludzi, którym brak uzasadnienia dla takich gróźb i zarządzeń, zamknięto i wytaczano im sprawy karne o występki przeciw rozporządzeniu władz. Mnóstwo młodych ludzi przesiedziało się z tego tytułu w więzieniach, pomiędzy pospolitymi zbrodniarzami, ponieważ więzienia w Polsce sanacyjnej były stale przepełnione” (Głębiński 2007: 68).

Wypada zauważyć, że w tym czasie dość konsekwentnie stosowana była zasada niewspółdziałania z obozem rządowym. Podjęcie jakiegokolwiek formy współpracy oznaczało przyzwolenie na ryzyko popełnienia zdrady politycznej. Skutkować mogło wykluczeniem z szeregów ND bądź dobrowolną konwersją polityczną do konkurencyjnego obozu politycznego. Społecznikowskie pasje i umiejętności narodowych demokratów oraz gotowość do ich naturalnego eksploataowania prowadziła do rozwoju apolitycznych struktur organizacyjnych. Restytuowano dawne wzorce postawy narodowej związane z samodoskonaleniem członków narodu. Były one ważne z punktu widzenia strategii politycznej ND, ponieważ dostrzegano braki w przygotowaniu świadomego obywatela, jako że „dużo Polaków kocha Polskę, ale chyba niewielu jest takich, którzy ją

miłują bezinteresownie. Obowiązki względem państwa spełnia się u nas raczej z musu lub dobrej fantazji niż z wewnętrznego nakazu sumienia obywatelskiego” (Bartoszewicz 1929 : 56).

Formuła nieposłuszeństwa obywatelskiego i stosowania biernego oporu nie skłaniała jednak do świadomej, całkowitej i bezwzględnej rezygnacji ze stosowania przemocy. Była jedną z wielu metod podtrzymania stałego poziomu wpływów politycznych oraz pozostawania w kręgu najbardziej wyrazistych formacji politycznych w Polsce. Narodowcy podczas wielkiego kryzysu gospodarczego podejmowali działania na rzecz ochrony przed radykalizacją społeczną (klasową), ale jednocześnie zmięrzali ku zrewoltowaniu nastrojów politycznych, szczególnie przy eksponowaniu kwestii narodowościowej. W wersji ekstremalnej pojawiała się nawet wizja „rewolucji narodowej” mającej przywrócić miejsce narodowi polskiemu rzekomo ograniczanemu w prawach suwerena i gospodarza państwa polskiego. Członkowie ND uczestniczyli w działaniach na rzecz redukcji obecności czynnika obcego narodowo (głównie niemieckiego i żydowskiego) w polskim życiu ekonomicznym. Już tylko w tym względzie ich aktywność godziła w porządek sanacyjnego państwa.

Obecność w działaniach ND czynnika biernego sprzeciwu wobec ośrodka władzy państwowej wymagała usprawiedliwienia obywatelskiego nieposłuszeństwa oraz określenia warunków jego użycia. Narodowcy wyjaśniali powody doboru konkretnych metod pracy politycznej wymierzonej w reżim państwowy. Zwracali uwagę na wystąpienie „słusznej przyczyny” oraz „dobrej intencji” przyświecającej decyzji o nieposłuszeństwie. Podkreślali, że ich obowiązkiem było przyjęcie postawy sprzeciwu wobec zorganizowanej polityki antynarodowej w czasach zaborów oraz w okresie rządów obozu sanacji politycznej, gdy wskazywali na przypadki niesprawiedliwego i nierównoprawnego traktowania Polaków. W strategii politycznej umieszczali bierny opór jako narzędzie ekspresji politycznej sprzyjające minimalizowaniu strat własnych w postaci ludzi czy sprzętu. Zmięrzali do umacniania statusu politycznego ND jako najbardziej wytrawnego opoenta i wroga politycznego niegdyś państw zaborczych, a następnie obozu sanacji politycznej.

Narodowi demokraci upowszechniali postawę członka narodu zorientowanego na sukces polityczny, ale z rozłożeniem działalności na długie lata. Stosowanie legalnych form oporu wpisane było we wzorzec postępowania Polaka czynnego, przedsiębiorczego, kreatywnego, mającego dość sił, aby korzystać z dostępnych, zgodnych z obowiązującym

prawem form działalności politycznej, gospodarczej czy społecznej. Stanowiło dowód wyboru typu protestu, którego skutki dawały się racjonalnie ustalić.

Bibliografia

- Ash T.G., Roberts A., 2011, *Civil Resistance and Power Politics. The Experience of Non-Violet Action from Gandhi to the Present*, Oxford.
- Bartoszewicz J., 1929, *Zagadnienia polityki polskiej*, Warszawa.
- Czy ślepi, czy głusi, czy bez sumienia?*, 1934, „Głos Lubelski” 25 VI 1934, nr 170.
- Dmowski R., 1900, *Ze studiów nad szkołą rosyjską w Polsce*, Lwów.
- Dwa tygodnie przed 11 listopada 1918. Związłe przypomnienie zadań. Zarząd Główny Stronnictwa Narodowego*, 1928, Warszawa.
- Echa galówki i krwawych wypadków w Poznaniu*, 1930, „Gazeta Warszawska” 1 IV 1930, nr 94.
- Głąbiński S., 2007, *Wspomnienia polityczne*, Warszawa.
- Grodecki A., 1930, *Śp. Dr Leonard Tarnawski*, „Gazeta Warszawska” 9 IX 1930, nr 258.
- Kaczmarek M.R., 2010, *Nieposłuszeństwo obywatelskie a pojęcie prawa*, Warszawa.
- Kornecki J., 1909, *Księga pamiątkowa II Polskiego Kongresu Pedagogicznego odbytego w dniach 1 i 2 listopada 1909 we Lwowie*, Lwów.
- Marshall G., 2005, *Słownik socjologii i nauk społecznych*, tłum. J. Stawiński, Warszawa.
- Miluska J., 2008, *Alienacja i wartości [w:] Bierność społeczna. Studia interdyscyplinarne*, red. A. Keplinger, Warszawa.
- Norris P., 1999, *Critical Citizens. Global Support for Democratic Governance*, Oxford.
- Pod batutą*, 1927, „Gazeta Warszawska Poranna” 21 X 1927, nr 289.
- Przemówienie Stanisława Gąbińskiego [w:] Sprawozdanie stenograficzne z 208 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego dnia 10 lutego 1921 roku*.
- Quill L., 2009, *Civil Disobedience. (Un)common Sense in Mass Democracies*, New York.
- Rembieniński J., 1929, *W rocznicę zwycięstwa*, Warszawa.
- Rose R., 2006, *Participation in Civil Society. A European Society Approach*, Dublin.
- Rutkowski M., 2011, *Nieposłuszeństwo wobec prawa*, Warszawa.
- Sadzewicz A., 1908, *Przegląd spraw polskich*, „Przegląd Narodowy”, nr 10.
- Sharp G., 1985, *Walka bez użycia przemocy*, tłum. J. Zielonka, Warszawa.
- Szutta A., 2011, *Obywatelskie nieposłuszeństwo. Próba określenia pojęcia*, Warszawa.
- Terej J.J., 1979, *Rzeczywistość i polityka. Ze studiów nad dziejami najnowszymi Narodowej Demokracji*, Warszawa.
- Wapiński R., 1980, *Narodowa Demokracja 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- Wapiński R., 1985, „Obóz narodowy” [w:] *Życie polityczne w Polsce 1918–1939*, red. J. Żarnowski, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.
- Za co nas wczoraj konfiskowano*, 1930, „Gazeta Warszawska” 12 IX 1930, nr 263.
- Zamorski J., 1927, *Potrzeba obywatelskiego wychowania*, „Myśl Narodowa” 1 XI 1927, nr 23.
- Zarzecki L., 1919, *O programie naukowym szkoły średniej*, Warszawa.

**Ewa Maj, THE IDEA OF CIVIL DISOBEDIENCE IN THE 1893–1939
POLITICAL STRATEGY OF NARODOWA DEMOKRACJA**

Abstract

Narodowa Demokracja proclaimed its programme to resign from violence as a military activity and manifested its reluctance to insurrectionary techniques of political fighting. It postponed the decision to begin a national uprising, which was supported by a number of factors. Narodowa Demokracja were willing to benefit from the impact made by social authority figures like the Church, the school, and the press. The rules they set out condemned any political loyalty to the occupants. They encouraged passive resistance against Russification or Germanisation and engagement in legal political activities. Narodowa Demokracja focused on how to organise effectively education and upbringing with the use of available means to educate the Polish nation. The experience of the partitions was disregarded when Sanacja, a Polish coalition political movement, was in power. As a result, a wide range of nonviolent resistance methods was adopted, including political and economic boycott.

Key words: civil disobedience, passive resistance, economic boycott, political boycott, nonviolent resistance